

СТАНОВИЩЕ

за

дисертация за придобиване на научната степен

„доктор на науките“

По област на висшето образование 2. Хуманитарни науки. Професионално направление

2.4. Религия и теология. Научна специалност Медицина, психология и вяра.

На тема:

**„ПРАЗНИКЪТ УСПЕНИЕ БОГОРОДИЧНО В ПРАВОСЛАВНАТА БОГОСЛУЖЕБНА
ТРАДИЦИЯ (БОГОСЛОВСКО СЪДЪРЖАНИЕ НА ПРАЗНИКА ВЪЗ ОСНОВА НА
ХИМНОГРАФСКИТЕ И ОМИЛЕТИЧНИ ТЕКСТОВЕ НА ЦЪРКВАТА“**

От

Д-р СТОЯН ИЛИЕВ ЧИЛИКОВ,доц. в катедра „Теология“, Философско-исторически факултет на Пловдивския
университет „Паисий Хилендарски“

от

Проф. дин ДИМО ЧЕШМЕДЖИЕВПловдивски университет „Паисий Хилендарски“/Кирило-Методиевски научен център –
БАН

Дисертационният труд на доц. д-р Стоян Илиев Чиликов съдържа 362 страници, в които влизат предговор, увод, три глави, заключение, две приложения, списък на използваните ръкописи, списък на използваните извори и библиография. По темата има публикувани 2 (две) студии и 7 (седем) статии. От тях 5 (пет) са в чужди издания.

Много е трудно да се напише отзив за една чисто богословска работа, особено от гледната точка на академичната наука, от която авторът се разграничава многократно. В предговора той обяснява мотивировката си за да се заеме с тази тема. На първо място, че тя не е изследвана в цялост, и на второ място някои неправилни, според него, възгледи за Успението на св. Богородица. Затова доц. Чиликов си поставя задача да разгледа празника „Успение Богородично“ на базата преди всичко на основата на богослужебни, химнографски и омилетични текстове, а не толкова на наративни. Както след това ще обясни авторът, тъй като наративните текстове са най-

вече апокрифни. Този изследователски подход е оправдан, доколкото химнографските и омилетичните текстове са недостатъчно проучени. Въпреки направените уговорки, наративите не бива да се подценяват, независимо от понякога неустановения им в богословски план статут.

В увода авторът определя обектът и предметът на изследването - теотокологията на празника въз основа на неговите химнографски и омилетични текстове. Що се отнася до методите на изследване, основният от тях е методът на светите отци на Църквата, който е различен от едно рационално изследване на определен текст. Когато светите отци цитират някой химнографски или друг светоотечески текст, то е, за да аргументират позицията си за нещо, в което са вникнали по пътя на съзерцанието. В това отношение е важно и уточнението на автора, че това няма да бъде филологическо изследване. Въпреки, че се прави филологически анализ на „ръкописи и извори“, няма да се търсят връзките между оригиналните византийски и преводните старобългарски текстове, а основното ще бъде да се разкрие богословското съдържание на празника „Успение Богородично“. Въпреки тези му намерения, той все пак използва, и то доста широко както чисто филологически подход, така и критико-исторически. По този начин, наистина съчинението става интердисциплинарно, въпреки че преимущество, съвсем очаквано, има областта на литургическото богословие и преди всичко на еортологията. Но то „...има важни допирни точки с химнографията, омилетиката, патрологията, църковната история, християнското изкуство“.

Аз бих могъл да се изкажа единствено по историческата част на изследването, както и по отношение на иконографията на празника „Успение Богородично“, доколкото трудно мога да преценявам проблематика от богословска гледна точка, бидейки академичен историк, който няма как да разбере аргументи получени по пътя на съзерцанието. Това се отнася и до главния проблем, който си поставя за задача да разреши доц. Чиликов – за успение или възкресението, с взимане на тялото на св. Богородица. За тази цел той разглежда позицията както на православни, така и на католически учени по този въпрос. Макар, че на няколко места прави разделение на учените на православни и инославни (напр. с. 23), което при академичните изследвания обикновено не се прави. Може би трябва дори само за миг да си представим, как щеше да изглежда такова едно изследване без „инославните“ автори и техните публикации по темата...

Дисертацията, както следва, започва с преглед на литературата. От класическото изследване на Мартен Жюжи, което е определено като фундаментално, но е характеризирано като конфесионално, и тенденциозно, във връзка с провъзгласяването на новия католически догмат относно Успение Богородично от 1950 г. След това прегледът продължава с основните изследвания по темата, независимо от конфесионалната принадлежност на авторите.

Първа глава е посветена на историята и структурата на празника. Тук се разглеждат и наративните текстове, които лежат в неговата основа. Първа част е посветена на Богородичния

култ и нейното място в православното богослужение. Авторът проследява почитанието на Божията майка, като отхвърля идеята на „инославни изследователи“, за връзката на това почитание с езическата богиня-майка, идея широко застъпена в академичната наука. Аргументът е, че в християнството св. Богородица не се обожествява. От гледна точка на догматиката на Православната църква той е съвсем точен. Прегледът на почитанието е изчерпателен и добре обоснован, показано е установяването и развитието на празниците в нейна чест. Добре е направено разграничението със светийските празници, както и догматическата и богослужебна връзка с Господските празници. На тази база се обосновава особеното положение на Богородничните празници в християнската празнична система.

Изключително важна, не само с оглед на темата, е и следващата част, в която се разглежда смъртта като Успение в християнската църква, като се обръща внимание и на гръцките термини, които се използват за тази цел: «ἀνάπαυσις» („упокоение“) и «κοίμησις» („успение, заспиване“). Добре са разкрити и двете традиции в легендите свързани с Успение Богородично и е открито Йерусалимската, която е основна. Особено полезна е следващата част, където е разгледана историята на празника Успение Богородично, като се започва от най-древният празник в чест на св. Богородица наречен Катизма. Много важно в тази посока е да се покаже, и това авторът е направил кратко, но много изчерпателно, установяването на датата 15 август, като първоначална дата на храма „Катизма“, и впоследствие превърнала се в дата на Успението. Добре е показано, че в основата на най-важния Богородичен празник лежи именно Йерусалимската традиция. Показва се и връзката и установяването на този празник, с някои събития от ромейската история, свързана с императорите Юстиниан I Велики и Маврикий, въпреки настояването, че неговото установяване е свързано преди всичко с литургичното развитие на християнската църква от този период. Много подробно и добре е обяснено и разпространението на празника в целия християнски свят, и на Изток и на Запад.

Като прескачам може би най-основната част в тази глава, за структурата на празника според Богослужебните типизи, доколкото не съм компетентен в тази област, отбелязвам следваща част – за наративните източници за празника. Те са изцяло апокрифни, но авторът е обяснил достатъчно добре, причината за появата им, и тяхната роля в установяването на празника. В тази част той се обляга на подробното изследване на Тишендорф, като отбелязва различните апокрифни традиции. Подобаващо подробно, е разгледана светоотеческата традиция, която е основна за формирането на празника „Успение Богородично“. Тук прави впечатление, че авторът е приел едно широко определение за това що е светоотеческа традиция, и включва в нея и автори от XIV – XV в. Малко по-подробна би могла да бъде и частта с българските слова за празника, с автори като св. Климент Охридски, Григорий Цамблак, доколкото те са разпространени не само в българските църкви, но и в славяноезичните православни църкви. Може би при изброяването на различните традиции, разделени по езиков белег, е трябвало да

бъде спазен някакъв хронологически принцип, който би открил движението на влиянията, въпреки декларацията на автора, че не търси такъв ефект със своята работа.

Втората глава, посветена на теотокологията на празника, разгледана на базата на неговата химнография и светоотечески слова, е най-важната в дисертацията, доколкото химнографските текстове са основни при развитието и съответно изследването на празника. Тук в началото на главата, доц. Чиликов отново прави уговорката, че ще разгледа този въпрос на базата на богословието на отците на църквата, което нарича харизматично, а не на базата на академичното богословие, наречено спекулативно. Разбирам добре какво е имал предвид, доколкото в църквата, и на Изток и на Запад се водят спорове в тази посока. Разбира се, ние няма как да се доближим до откровенията на светите отци и до тяхната харизматична наука, най-малкото защото ни липсва съзерцанието, както и богообщението въпреки, че е възможна съборна вяра. В крайна сметка, теорията (θεωρία) в спекулативната наука е рационална! Иначе може да се подкрепи идеята, че химнографските текстове са равностойни на светоотеческите, с оглед на темата. Тук много на място е поставен един цитат от проф. Кристиан Ханик, който обяснява защо омилетичните текстове обикновено имат предимство, с който обосновава нуждата от включване на химнографски текстове в такова едно изследване.

Важна е частта от втора глава, където се разглежда българското химнографско творчество относно Успение Богородично – канонът на св. Климент Охридски и триодът на Константин Преславски, доколкото те ще се разпространяват в славянския православен свят.

Без да се опитвам да взимам отношение по чисто богословски въпроси, бих искал да отбележа точното и ясно изложение по въпроса за Богородичния догмат, неговото създаване на събора в Ефес от 431 г., и неговото обяснение. Тук ясно личи дългогодишния преподавателски стаж на С. Чиликов, който очевидно умее да обяснява добре сложните богословски проблеми. Отлично впечатление прави, че примерите, които дава авторът, са паралелно от гръцки и български ръкописи, което освен, че е по-убедително като доказателство, може да служи и като сравнение между двете традиции. Още повече, че славянските текстове са взети от (може би още) непубликувано съчинение на В. Кривко.

Тук бих искал да обърна внимание на установеният от автора факт, че повечето от празничните слова на Успение Богородично предават известния случай с юдейския свещеник Йефоний, който се опитва да преобърне ковчега с тялото на Божията майка и да попречи на тържеството на Църквата. Както и по-горе в текста се казва, този епизод е заимстван от апокрифите. Във връзка с иконографията на сцената е важно да се подчертае, че той се среща и в химнографските текстове, макар и рядко.

Лично за мен, най-интересната част от втора глава, е тази, в която се разглеждат живописните изображения на сцената „Успение Богородично“. Тя започва с една констатация,

която подкрепям безрезервно, а именно, че „Църковната иконопис е, наистина, изкуство, но преди всичко тя е богословие“. Днес това твърдение изглежда очевидно, но имаше време, когато не се мислеше така. Тази част започва с преглед на най-древните изображения на св. Богородица. Тук могат да се добавят още изображения, но не това е най-важното. По-нататък, авторът, като привежда утвърдилото се мнение, че сцената се е формирала под влияние на апокрифни текстове. Той се опитва да оспори в някаква степен тази констатация. Прав е, че роля в различните случаи могат да играят и химнографски и омилетични текстове. Не съм съгласен обаче да им се дава предимство, само защото са ги познавали добре. Разбирам притеснението на автора, че апокрифните текстове са проблемни от богословска гледна точка, но при тях отношенията с каноничните варират, вкл. от гледна точка на официалната църковна власт!

Тук бих препоръчал, всяко отделно изображение на сцената Успение Богородично, което се привежда като пример, да бъде указано от къде се цитира. Авторът очевидно е използвал някоя от приведените общи изследвания, но това трябва да бъде указано, защото за някои от тези изображения има спорове, главно около тяхната датировка. А тя често е решителна с оглед на формирането на иконографията на сцената.

Трета глава е посветена на богослужебните последования и празници във връзка с празника Успение Богородично“. В нея се проследява формирането на съвременния чин. От тази глава бих искал да отбележа частта, която се занимава с полагане на пояса на св. Богородица.

В частта отделена за големия молебен канон на св. Богородица, която е много интересна, защото тези молебни канони се изпълняват и в случай на обществена беда, има обаче някои грешки, които трябва да бъдат поправени, ако дисертацията ще бъде издавана като книга. Авторът на този канон е никейският император Теодор II Дука Ласкарис. Пред името му обаче няма определение „дук“, както смята Чиликов, а и не би могло да има. Дука е име на голяма византийска фамилия, което той получава по линия на майка си Ирина Ласкарина, дъщеря на император Теодор I Ласкарис и Ана Ангелина, която пък е дъщеря на император Алексий III Ангел и Ефросина Дука Каматир. Така, че не може да се определи дали Теодор II Ласкарис е писал този канон преди или след възцаряването си.

Празниците за Полагане дрехата на св. Богородица във Влахерна (2 юли) и Халкопратия (31 август) са много интересни, доколкото са широко популярни сред православно население. На тази база в някои части на България даже се появява „нова“ светица – „Света Зона“. Всъщност става въпрос за пояса на св. Богородица, който при народния превод се е превърнал в светица. В тази насока е важно, че авторът е проследил използваните лексеми (риза, хитон, покров, погребални одежди, пояс) относно одеждата на св. Богородица, както и смесването им, с оглед на изследването на народния Богородичен култ.

В заключението авторът още веднъж повтаря, че е търсил отговорите относно Успение Богородично, „не толкова на основата на академичните научни изследвания във връзка с темата, колкото на изворовия материал“. Идеята му е ясна, но на бива да се забравя, че работи с текстове, дори ако настоява на химнографските и омилетични текстове, с автори различни боговдъхновени отци, които са издирени и публикувани от академични учени, не в резултат на съзерцание или някакви откровения свише, ами в резултат на тежък и твърде квалифициран академичен труд.

Накрая бих искал да направя и някои бележки. Още в предговора, авторът заявява: „Литургичните текстове на Църквата в същността си изобразяват най-добре съдържанието на химнографските и светоотеческите текстове, защото те са сърцевината на автентичния християнски живот и вяра и същевременно представляват първоизвора на всяко богословие.“

Няма никакво съмнение, че литургичните текстове представляват сърцевината на автентичния християнски живот, но самите те са химнографски и омилетични, и така се появява един омагьосан логически кръг.

Във връзка със славянската химнографска традиция на Успение Богородично, С. Чиликов споменава известната статия на руските учени А. А. Турилов и Л. Мошкова (с. 30). В нея те развиват хипотеза си относно това, че Канонът на св. Климент Охридски за Успение Богородично е компилиран („намират голямо сходство с Канона на св. Андрей Критски за същия сюжет“). Неясно защо авторът я намира за неиздържана, „...защото зависимостта на едно произведение от друго не е прецедент, а се среща, макар и не често, в старобългарските книжовни традиции“. „Сходствата“, както ги нарича авторът са достатъчно ясни за да могат да бъдат оспорвани. И в тях няма нищо необичайно, доколкото подобни заимствания не само не са редки, а твърде чести в старобългарската литература!

Освен това, прочутият френски поп, известен издател на теологическа литература Жан-Пол Минь (J.-P. Migne) е прекръстен на Жан Минь (J. Migne. На с. 216 църквата в Жича е наречена Жеч, очевидно заради източникът, който е ползван.

На с. 276 се споменава императрица Зоя, излекувана от „нечист дух“ с помощта на пояса на св. Богородица, без да се обяснява коя е тази императрица. На същата страница не се пояснява кой патриарх Евтимий съставя слово по случай изцелението на императрицата. Може би тази информация е спестена, защото Зоя (Карбонопсина) е четвърта съпруга на Леон VI наречен Мъдри, а Евтимий е патриархът признал незаконния четвърти брак на споменатия император. Така щеше да стане ясно от какъв „нечист дух“ е боледувала прочутата византийска красавица.

В заключение бих искал да подчертая, че това е един фундаментален труд, крачка напред в развитието на изследването на празника „Успение Богородично“. Бих препоръчал той да бъде публикуван.

Прочее, категорично давам своята положителна оценка за представения дисертационен труд, автореферат, постигнати резултати и приноси, и предлагам на уважаемото научно жури да присъди научната степен „доктор на науките“ на доц. д-р Стоян Иванов Чиликов в област на висше образование: 2. Хуманитарни науки. Професионално направление 2.4. Религия и теология. Научна специалност Медицина, психология и вяра.

5.5. 2024 г.

Пловдив

Проф. дин Димо Чешмеджиев